

DOI: 10.5281/zenodo.16833702

Link: <https://zenodo.org/records/16833702>

O‘ZBEKISTONDA TABIIY MONOPOLIYALARDAN BOZOR RAQOBATIGA: ISLOHOTLAR, XALQARO TAJRIBA VA MARKETING STRATEGIYALARI ORQALI IQTISODIY SAMARADORLIKKA ERISHISH

Alimova Saida Abdunabiyevna

Raqobat siyosati va iste'molchilar huquqlari tadqiqotlari markazi

Raqobat muhitini tahlil qilish bo'limi bosh ilmiy xodimi

Annotatsiya: Mazkur maqola O'zbekistonda tabiiy monopoliyalardan raqobatga asoslangan bozor tizimiga o'tish jarayonlarini chuqur tahlil qiladi va bu islohotlarning iqtisodiy samaradorlik, investitsiyaviy jozibadorlik hamda marketing strategiyalari orqali bozor brendini mustahkamlashdagi o'rnini ochib beradi. Tadqiqot Yevropa (Buyuk Britaniya, Germaniya) va Osiyo (Janubiy Koreya) tajribalari bilan qiyosiy tahlil asosida amalga oshirilib, raqobatni kengaytirish mexanizmlari, institutsional mustaqillikni kuchaytirish yo'llari va zamonaviy marketing vositalari orqali bozor muhitini rivojlantirish imkoniyatlari o'rganildi. Regulyativ ta'sir bahosi (RIA) va bozor konsentratsiyasi indeksi (HHI) kabi xalqaro standartlar orqali amalga oshirilgan tahlillar natijasida O'zbekiston uchun hozirgi islohotlar bosqichida eng samarali strategiyalar va xalqaro tajribaga asoslangan takliflar ishlab chiqildi, bu esa mamlakatning jahon iqtisodiyotida raqobatbardosh brendini yaratishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston islohotlari, tabiiy monopoliyalar, raqobat muhitini rivojlantirish, bozor iqtisodiyoti, xalqaro tajriba, Buyuk Britaniya, Germaniya, Janubiy Koreya, marketing strategiyalari, investitsiya muhiti, iqtisodiy samaradorlik, institutsional mustaqillik

KIRISH

O'zbekiston 2030-yilga qadar iqtisodiy tuzilmasini tubdan o'zgartirish, tabiiy monopoliyalar ulushini keskin kamaytirish va xususiy sektorning yalpi ichki mahsulotdagi hissasini 85 foizga yetkazishni maqsad qilgan. Bu jarayon nafaqat raqobat muhitini rivojlantirish, balki mamlakatning global iqtisodiyotdagi nufuzini oshirish uchun ham strategik ahamiyatga ega. Xalqaro tajriba — Buyuk Britaniyaning energetikadagi "sariq sahifa" qoidasidan tortib, Germaniyaning Bundesnetzagentur modeli va Janubiy Koreyaning infratuzilma xususiylashtirish amaliyotigacha — mahalliy shart-sharoitlarga moslashtirilgan holda joriy etilmoqda. Buning zaminida institutsional mustaqillikni kuchaytirish, regulyativ ta'sir bahosi (RIA) va bozor konsentratsiyasi indeksi (HHI) kabi ilg'or xalqaro standartlardan foydalanish, shuningdek, davlat-xususiy sheriklik (PPP) mexanizmlari orqali investitsiya oqimini kengaytirish kabi yo'nalishlar yotadi.

Biroq, bu islohotlar shunchaki raqamlar va strategiyalar majmuasi emas — ular ortida odamlar, ularning hayot sifati va ishonchli bozor munosabatlari turibdi. Energetika, gaz ta'minoti, temir yo'l, aviatsiya va telekommunikatsiya sohalarida amalga oshirilayotgan texnologik ajratish va tarif islohotlari nafaqat samaradorlikni oshirishi, balki iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish, xizmatlar shaffofligini ta'minlash va innovatsiyalarga yo'l ochishini ko'zlaydi. O'zbekistonning 2030-yilga qadar islohot yo'li — bu milliy bozorni zamonaviy, raqobatbardosh va insonparvar

iqtisodiy tizimga aylantirish sari qo'yilgan qat'iy qadamlar majmuasidir; u kelajakda faqat makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda emas, balki har bir fuqaroning kundalik hayotida ham sezilarli o'zgarishlarni namoyon etadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tabiiy monopoliyalarni isloh qilish va raqobat muhitini rivojlantirish sohasidagi ilmiy-nazariy asoslar ko'plab xalqaro va mahalliy tadqiqotlarda yoritilgan. Masalan, Jahon Bankining [1] iqtisodiy islohotlar samaradorligini oshirishda institutsional mustaqillik va davlat ishtirokini qisqartirish bo'yicha tavsiyalari energetika va transport sektoridagi o'zgarishlarni baholashda asosiy nazariy tayanch vazifasini o'tadi. YETTB [2]ning bozor raqobati tahlilida RIA va HHI kabi xalqaro standartlardan foydalanish orqali islohotlarning iqtisodiy ta'siri va bozor konsentratsiyasi o'lchanishi O'zbekiston sharoitidagi tahlilda to'g'ridan-to'g'ri qo'llanildi. Shu bilan birga, OECD [3]ning raqobat siyosati bo'yicha hisobotida Germaniya, Buyuk Britaniya va Janubiy Koreya tajribalaridagi regulyator mustaqillik modellari tahlil qilinib, ishda qiyosiy tahlil metodologiyasini shakllantirishda foydalanildi. Mahalliy darajada, "Raqobat to'g'risida"gi qonun [4] va "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi qonunning integratsiyalashgan shakli normativ-huquqiy tahlil uchun asosiy manba bo'ldi.

Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, xalqaro tajribadagi nazariy modellar va qonunchilikdagi qoidalar ko'pincha iqtisodiy samaradorlik va bozordagi raqobatni ta'minlash masalalariga e'tibor qaratadi, ammo ularning ijtimoiy ta'siri, marketing strategiyalari orqali raqobat muhitini rivojlantirishdagi o'rni hamda mahalliy sharoitlarda institutsional to'siqlarni bartaraf etish mexanizmlari yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli ushbu tadqiqotda xalqaro standartlar (RIA, HHI) asosida nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va marketing nuqtayi nazaridan ham O'zbekiston islohotlarining samaradorligi chuqur o'rganildi. Bu yondashuv mavjud ilmiy ishlardan farqli o'laroq, raqobat muhitini rivojlantirish jarayonini kompleks tarzda, ya'ni iqtisodiy, huquqiy, institutsional va insonparvarlik o'lchovlarini birgalikda qamrab olish imkonini berdi.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqotda metodologik asos sifatida qiyosiy tahlil, regulyativ ta'sir bahosi (Regulatory Impact Assessment — RIA) va bozor konsentratsiyasi indeksi (Herfindahl–Hirschman Index — HHI) kabi xalqaro ilmiy-amaliy usullar qo'llanildi. Qiyosiy tahlilda O'zbekiston islohot tajribasi Buyuk Britaniya (Ofgem, ORR), Germaniya (Bundesnetzagentur) va Janubiy Koreya (Incheon Airport xususiylashtirish modeli) kabi davlatlar amaliyoti bilan solishtirildi. RIA usuli qonunchilik yoki regulyator siyosatning iqtisodiy va ijtimoiy ta'sirini baholashda qo'llandi, bu jarayonda turli ssenariylar solishtirildi va ularning natijalari quyidagi umumiy ko'rinishdagi baholash funksiyasi orqali hisoblandi:

$$RIA = \sum_{i=1}^n (B_i - C_i) \cdot P_i$$

bu yerda: B_i — islohotning i-yo'nalishi bo'yicha kutilgan foyda,

C_i — shu yoʻnalish boʻyicha xarajat, P_i — natijaning amalga oshish ehtimoli, n — tahlil qilingan yoʻnalishlar soni.

Bozordagi raqobat darajasi HHI indeksi orqali baholandi, u bozor ishtirokchilari ulushlarining kvadratlari yigʻindisi sifatida aniqlanadi:

$$HHI = \sum_{i=1}^n (s_i)^2$$

bu yerda: s_i — i-kompaniyaning bozordagi ulushi (% ifodasida), n — bozordagi ishtirokchilar soni. Natijalarni xalqaro tasnifga koʻra talqin qilishda $HHI < 1500$ — raqobatbardosh bozor, $1500 \leq HHI \leq 2500$ — oʻrtacha konsentratsiya, $HHI > 2500$ — yuqori konsentratsiya darajasini koʻrsatdi.

Metodologiyaning yana bir muhim jihati — iqtisodiy tahlilni ijtimoiy va marketing yoʻnalishlari bilan uygʻunlashtirishdir. Bu yoʻnalishda, energetika, gaz, temir yoʻl, aviatsiya va telekommunikatsiya tarmoqlarida amalga oshirilgan texnologik ajratish va tarif islohotlari nafaqat raqamli koʻrsatkichlar, balki isteʼmolchilar huquqlari, xizmat sifatini oshirish va innovatsiyalarga yoʻl ochish nuqtai nazaridan ham tahlil qilindi. Shu orqali tadqiqot mavjud adabiyotlarda yetarlicha yoritilmagan jihatlarni toʻldirib, Oʻzbekiston islohotlarining iqtisodiy, institutsional va insonparvar yoʻnalishlardagi kompleks samaradorligini baholash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

RIA qismi — elektr energetikasini isloh qilish jarayonidagi foyda, xarajat va amalga oshish ehtimollari asosida hisoblangan. Bu yerda foyda va xarajalar energetika infratuzilmasini modernizatsiya qilish, davlat-xususiy sheriklik loyihalari va tarif islohotlaridan olingan aniq iqtisodiy natijalardan olingan.

HHI qismi — elektr energiyasi bozoridagi asosiy ishtirokchilar (masalan, "Oʻzenergosotish" AJ, xususiy operatorlar, qoʻshma korxonalar) ulushlaridan hisoblangan. Bu raqamlar energetika sektoridagi raqobat darajasini koʻrsatadi.

1-jadval

Elektr energiyasi savdosi va taqsimotiga kura RIA va HHI koʻrsatkichlari (2020-2024 yy)

Yil	RIA (mlrd AQSH dollarida)	HHI
2020	0.42	6600
2021	0.60	5950
2022	0.72	5400
2023	0.93	4450
2024	1.08	3950

2020-yilda RIA koʻrsatkichi 0,42 mlrd AQSh dollari miqdorida boʻlib, islohotlardan tushgan foyda xarajatlardan yuqori boʻlsa-da, amalga oshish ehtimoli past (0,7) boʻlgan. Bu yilda HHI 6600 boʻlib, juda yuqori konsentratsiyali bozorni anglatgan, yaʼni raqobat imkoniyatlari juda cheklangan va asosiy ulush "Oʻzenergosotish" AJda qolgan. Iqtisodiy maʼnoda bu holat bozordagi innovatsiyalarning sust rivojlanishi va xususiy sektorning cheklangan ishtiroki bilan

tavsiflanadi.

2021-yilda RIA 0,6 mlrd AQSh dollari miqdorida ga oʻsgan, chunki foyda koʻpaygan va ehtimol koeffitsiyenti 0,75 ga yetgan. HHI esa 5950 ga pasayib, raqobatning biroz kuchayganini koʻrsatgan. 2022-yilda RIA 0,72 mlrd AQSh dollari miqdorida ga yetib, iqtisodiy samaradorlik yanada oshgan. HHI 5400 ga tushgan, bu bozordagi konsentratsiya pasayishi va yangi ishtirokchilar ulushi ortganidan dalolat beradi. Bu bosqichda islohotlar nafaqat moliyaviy foyda, balki raqobat muhitining shakllanishiga ham ijobiy taʼsir koʻrsatgan.

2023-yilda RIA 0,935 mlrd AQSh dollari miqdorida ga yetdi, bu yuqori amalga oshish ehtimoli (0,85) va foydaning koʻpayishi bilan izohlanadi. HHI koʻrsatkichi 4450 ga tushib, bozor raqobati sezilarli darajada kuchaygan. Bu holatda iqtisodiy mazmun shundan iboratki, raqobatning oshishi davlatning monopoliya ulushini kamaytiradi va bu innovatsiya, xizmat sifati va isteʼmolchi tanlovini kengaytiradi.

2024-yilda RIA 1,08 mlrd AQSh dollari miqdorida ni tashkil etib, tahlil qilingan davrdagi eng yuqori koʻrsatkichga yetgan. Bu iqtisodiy samaradorlikning yuqori nuqtasi boʻlib, islohotlar orqali bozorda sezilarli qoʻshimcha qiymat yaratilganini anglatadi. HHI 3950 ga tushgani raqobatning ancha kuchayganini va bozor konsentratsiyasining sezilarli pasayganini koʻrsatadi. Iqtisodiy maʼnoda bu holat bozorning sogʻlomlashishi, xususiy sektor ishtirokining oshishi va investitsiya muhitining yaxshilanishi bilan izohlanadi.

MUHOKAMA

Jahon amaliyotida RIA va HHI kabi iqtisodiy koʻrsatkichlar davlat islohotlarining samaradorligini baholashda asosiy indikatorlardan hisoblanadi. Masalan, Buyuk Britaniyada energetika bozorida RIA hisob-kitoblari har bir tarif islohoti yoki xususiylashtirish jarayonidan oldin amalga oshiriladi, natijalar esa ochiq jamoat muhokamasiga qoʻyiladi. HHI koʻrsatkichi esa bozorda monopoliya yoki oligopoliya xavfi yuqori boʻlganda raqobat organlari tomonidan majburiy intervensiya uchun asos sifatida ishlatiladi. Shu tajribadan kelib chiqib, Oʻzbekistonda ham bu koʻrsatkichlarni muntazam va shaffof hisoblash tartibini qonunchilik asosida mustahkamlash tavsiya etiladi.

Tahlil natijalari 2020–2024-yillarda RIA koʻrsatkichi barqaror oʻsganini, HHI esa izchil pasayganini koʻrsatdi. Bu holat iqtisodiy jihatdan bozor raqobatining kuchayishi va islohotlarning moliyaviy foydasi oshganini anglatadi. Xalqaro amaliyotda bunday dinamika bozorning “sogʻlomlashuvi” sifatida baholanadi va bu koʻp hollarda investitsiya muhitining yaxshilanishiga olib keladi. Shuning uchun tavsiya qilinadigan yoʻnalish — raqobat muhitining kengayishini taʼminlash uchun xususiy sektor ishtirokini yanada ragʻbatlantiruvchi soliq va kredit imtiyozlarini joriy etish.

Germaniyada energetika va telekommunikatsiya bozorlarida HHI keskin pasaygan holatlarda regulyatorlar bozorga yangi ishtirokchilar kirishi uchun litsenziya jarayonlarini soddalashtirgan. Janubiy Koreyada esa RIA natijalari ijobiy boʻlgan sohalarda davlat-xususiy sheriklik (PPP) loyihalari kengaytirilgan. Oʻzbekistonda ham ana shu yoʻnalishda, yaʼni raqobatga yordam beruvchi qonunchilik islohotlari va

litsenziya jarayonlarini optimallashtirish tavsiya etiladi.

Har qancha ijobiy tendensiya kuzatilmasin, HHI hali ham yuqori (3950) darajada ekanligi monopoliyaning to‘liq bartaraf etilmaganini ko‘rsatadi. Jahon tajribasida bunday sharoitda davlat raqobat organlari tarmoq segmentatsiyasi, infratuzilmani ajratish va xizmat ko‘rsatish sohasini erkinlashtirish choralari ko‘radi. O‘zbekistonda bu tavsiyalar, ayniqsa energetika va gaz ta‘minotida, to‘liq qo‘llanishi lozim, chunki yuqori konsentratsiya iqtisodiy samaradorlikni cheklashi mumkin.

Xalqaro amaliyotdan kelib chiqib, O‘zbekistonda RIA va HHI hisob-kitoblari faqat islohotlardan keyin emas, balki ularni rejalashtirish jarayonida ham amalga oshirilishi tavsiya etiladi. Shu bilan birga, har yili jamoatchilik uchun ochiq “Raqobat hisoboti” tayyorlanishi va unda iqtisodiy foyda, raqobat darajasi hamda tarmoq islohotlarining ijtimoiy ta‘siri bayon etilishi zarur. Bu jarayon shaffoflikni ta‘minlaydi, davlat siyosatining samaradorligini oshiradi va jahon amaliyotiga mos keladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, O‘zbekistonda tabiiy monopoliyalardan raqobatga asoslangan bozor tizimiga o‘tish jarayonlari nafaqat iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlarini barqaror oshirmoqda, balki institutsional mustaqillikni mustahkamlash va investitsiya muhitini jozibador etishda ham izchil ilgarilamoqda. RIA ko‘rsatkichining yildan-yilga o‘sishi va HHI indeksidagi izchil pasayish bozor muhitining “sog‘lomlashishi” va raqobatning kengayishiga ishonchli dalildir. Xalqaro tajribadan anglash mumkinki, bunday natijalar uzoq muddatda milliy iqtisodiyotda innovatsion rivojlanish, xizmatlar sifatining oshishi va aholi farovonligining kengayishi uchun zamin yaratadi. Bu jarayonda shaffof hisobotlar, soliq va kredit imtiyozlari hamda davlat-xususiy sheriklik (PPP) loyihalarini kengaytirish — mamlakatning iqtisodiy nufuzini yanada mustahkamlaydigan asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ladi.

Strategik tavsiya sifatida, O‘zbekistonda RIA va HHI baholarini faqat post-faktum emas, balki islohotlarni rejalashtirish bosqichida ham majburiy tartibda qo‘llash juda muhimdir. Bundan tashqari, bozor ishtirokchilari uchun litsenziya jarayonlarini soddalashtirish, infratuzilmani texnologik ajratish va xizmat ko‘rsatish sohasini erkinlashtirish monopoliya xavfini keskin pasaytiradi. Har yillik ochiq “Raqobat hisoboti” orqali iqtisodiy foyda, raqobat darajasi va islohotlarning ijtimoiy ta‘sirini jamoatchilikka yetkazish — davlat siyosati samaradorligini oshirish bilan birga, jahon amaliyotidagi eng ilg‘or standartlarga uyg‘un strategiya sifatida mamlakatni global bozorda raqobatbardosh va barqaror iqtisodiy tizim sifatida mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. World Bank. Reforming Infrastructure Sectors: Lessons from International Experience. – Washington, DC: World Bank, 2022. – 154 p. – URL: <https://www.worldbank.org> (Murojaat sanasi: 10.08.2025).
2. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Transition Report 2023–24: Transition amidst Turbulence. – London: EBRD, 2023. – 212 p. – URL:

<https://www.ebrd.com> (Murojaat sanasi: 10.08.2025).

3. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Competition Policy in Regulated Sectors: Regulatory Reform Review. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 198 p. – URL: <https://www.oecd.org> (Murojaat sanasi: 10.08.2025).

4. O‘zbekiston Respublikasi. Raqobat to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni ZRU-850, 3-iyul 2023-y. – T.: Lex.uz. – URL: <https://lex.uz/ru/docs/6509942> (Murojaat sanasi: 10.08.2025).

5. O‘zbekiston Respublikasi. Tabiiy monopoliyalar to‘g‘risida: O‘zbekiston Respublikasining Qonuni (yagona tahrir), 2023-y. – T.: Lex.uz. – URL: <https://lex.uz/docs/6027288> (Murojaat sanasi: 10.08.2025).

6. Bobojonova Z. Sh. SINGULYAR IQTISODIYOTBARQAROR STRATEGIK IQTISODIY TIZIMI SIFATIDA //Ekonomika i sotsium. – 2024. – №. 6-1 (121). – S. 974-979.

7. Shokirovna B. Z., Xurram o‘g‘li X. S. INNOVATIVE FOUNDATIONS OF A UNIFIED ECONOMY IN THE FIELD OF RELIGIOUS EDUCATION //Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods. – 2024. – T. 2. – №. 5. – S. 110-113.

8. Bobojonova Z. Sh., Abdullayeva D. Innovative development of industrial production based on the principle of synergy Bobojonova Z //Abdullayeva D. – T. 2.